

Litteratur fra aarene 1940-41
vedrørende
Sønderjyllands historie.
Af Johan Hvidtfeldt og Aage Bonde.

I den følgende oversigt er det hensigten at redegøre for den litteratur angaaende sønderjysk historie, som er udkommet i aarene 1940 og 1941. Lignende oversigter skulde derefter fremkomme i Sønderjydske Aarbøger hvert andet aar. De værker og artikler, der omtales, vil almindeligvis ikke blive kritisk bedømt, men indholdet karakteriseres i nogle faa ord. Fuldstændighed er tilstræbt med hensyn til de vigtigste afhandlinger, mens der fra populære periodiske skrifter kun er medtaget saadanne artikler, som indeholder virkelig originalt stof, eller hvori selvstændige synspunkter gøres gældende. Det kan dog ofte være vanskeligt at trække grænsen mellem væsentligt og uvæsentligt, men det pointeres, at oversigten ikke blot henvender sig til videnskabsmænd, men ogsaa — og især — til alle, der har interesse for sønderjysk historie, tidshistorie saavel som personalhistorie og lokalhistorie. Artikler i »Heimatblätter aus Nordschleswig«, »Die Heimat« og »Sønderjydske Maanedsskrift« er derfor ogsaa medtaget i ret betydeligt omfang.

Da fuldstændighed som sagt er tilstræbt, har vi anset det for rigtigst ogsaa at omtale det stof, som findes i Historisk Samfunds publikationer (Sønderjydske Aarbøger, Sønderjydske Maanedsskrift m. m.), ligesom ogsaa værker, der tidligere har været anmeldt i Sønderjydske Aarbøger, er med i oversigten, idet der gives en henvisning til anmeldelsen. Selvom der er gjort et betydeligt arbejde for at faa alt med, vil et og andet dog sikkert være undgaaet vor opmærksomhed; det er meningen, at saadanne mangler skal afhjælpes ved nogle tilføjelser i forbindelse med den næste oversigt.

Med hensyn til den geografiske afgrænsning af det omraade, hvorfra stoffet er medtaget, kan det siges, at hovedvægten er lagt paa Nordslesvig, og at rent lokalhistorisk stof vedrørende frisiske egne eller omraader, som altid har været tyske, almindeligvis ikke er medtaget. Fra det tidligere danske Sydslesvig er kun omtalt mere centrale afhandlinger.

Naar omtalen af de enkelte artikler og især af de større værker gøres saa kort, som tilfældet er, skyldes det, at vi haaber, at de litteraturoversigter i Sønderjydske Aarbøger, som blev paabegyndt med Dr. Finks oversigt over den nyere tyske litteratur, ogsaa maa blive fortsat i fremtiden. I disse vil de mere centrale værker da blive gjort til genstand for en indgaaende

kritisk vurdering. En oversigt over den arkæologiske litteratur er under udarbejdelse.

Den tid, vi lever i, har paa en maade gjort det lettere at udarbejde denne oversigt, idet stoffet fra tysk side er mindre omfattende end under normale forhold. Naar saadanne igen indtræder, vil oversigten forhaabentlig faa større værdi, end tilfældet er med denne — det første forsøg. Paa den anden side maa det dog fremhæves, at krigen har gjort det vanskeligt at faa fat i den litteratur, som skulde gennemgaas.

Følgende forkortelser er benyttet:

Heimbl. 1940: Heimatblätter aus Nordschleswig 1940.

Der S.-H.: Der Schleswig-Holsteiner.

Sdj. Aarb.: Sønderjydske Aarbøger.

Sdj. Mdsskr.: Sønderjydske Maanedsskrift.

Zeitschrift: Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte.

Litteraturoversigter og sønderjysk historieskrivning.

En meget tiltrængt oversigt over den tyske litteratur vedrørende Sønderjylland i aarene efter 1933 er givet af Troels Fink: Slesvig-holstenske bidrag til Sønderjyllands historie i de sidste 10 aar (Sdj. Aarb. 1941). Om sønderjysk historieskrivning, et hidtil uopdyrket emne, foreligger der nu en undersøgelse, der dog kun omfatter det 16. og 17. aarhundrede: Vilhelm la Cour: Historikeren og Sønderjylland. (anmeldt Sdj. Aarb. 1942).

Arkæologi og forhistorisk tid:

Den arkæologiske forskning har baade i Danmark og i Tyskland gennemgaaet en stærk udvikling i de senere aar, og det er efterhaanden en omfattende litteratur, der findes om de forhistoriske tider. Lederen af museet i Haderslev H. Neumann har i artiklen: Nogle nedgravede Stenkamre fra Haderslev Amt (Fra Danmarks Ungtid. Arkæologiske Studier til Johannes Brøndsted paa 50-Aarsdagen, 1940) behandlet forskellige fund, bl. a. fra Bovlund. De udgravede kamre har megalitisk karakter, men er antagelig paavirket af enkeltgravfolkene. Maaske kan de vise, at megalitfolkene har haft stærkere bebyggelse mod vest, end man hidtil har antaget. Samme forfatter har redegjort for Udgravning af en Jættestue i Grarup (Sdj. Mdsskr. 1941), mens K. Thorvildsen i: Dyssetidens Gravfund i Danmark (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1941) har foretaget en indgaaende gennemgang af dyssetidens fund og paavist, at der paa grundlag

af gravtypernes og oldtidsformernes fordeling kan skelnes mellem forskellige omraader, bl. a. et syddansk, omfattende Sønderjylland og øerne undtagen Bornholm. J. Raben, den kundige kender af Sønderborg amts arkæologi, har i: *Oldtidsminder* (Sdj. Mdsskr. 1940) behandlet soldyrkelsen og dens indflydelse paa oldtidens kunst samt forskellige problemer vedrørende dyssetiden (især paa Als), mens Ch. r. Lund i: *Guldvejen* (Haderslev Samfundets Aarskrift 1940) har skildret den ældre broncetids handelsvej gennem Haderslev amt (omtrent fra Esbjerg til Hoptrup), som er markeret ved en række gravhøje fra bronzealderen og mange værdifulde metalfund. I: *Mandsdragter i Bronzealderen* (Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1940) har H. C. Broholm kort omtalt forskellige sønderjydske fund i Toppehøje ved Bolderslev og Hennekesdam i Jels sogn samt Lille Dragshøj i Højrup sogn. Fra Sdr. Brarup i Angel foreligger der en række undersøgelser: *Untersuchungen am Thorsberger Moor* (Offa 1940) hvor O. Rochna har givet en kronologisk oversigt over oldtidsfundene i egnen omkring Torsbjerg Mose, mens S. Tischter har skildret udgravningerne i Sdr. Brarup 1937 og Karl Schlabow har redegjort for nogle tekstilfund, gjort ved disse udgravninger. Professor Grüss har ved en kemisk-biologisk undersøgelse af indholdet af en bronzeskaal fra de samme fund vist, at meget taler for, at de døde har faaet stærkt øl, iblandet honning, samt hvedebrød med i graven.

Om guldhornene foreligger der flere undersøgelser. I Axel Nielsens afhandling: *Guldhornene* (Danske Studier 1940) paavises det, at hovedmotiverne paa begge horn er en billedlig fremstilling af ugens syv dage. Undermotiverne symboliserer de øvrige tidsenheder: maaneder, uger og dage, mens en række figurer paa det korte horn maa antages at repræsentere astrologiske magter. Antagelig har hornene været benyttet som kalendere, og da guden Tyr spiller en fremtrædende rolle i udsmykningen, er det nærliggende at formode, at de har været knyttet til gudstjenesten ved et Tyrshov. Karl Martin Nielsen har i: *Tawido* paavist, at tolkningen tawido=gjorde har paralleler i gotisk, mens Lis Jacobsen i: *Jeg-Formlen* (begge artikler i Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1940) viser, at guldhornsindskriften maa være en magisk jeg-formel, samt at Hlewagastir er runemesterens eller guldsmedens herre, saa indskriften skal oversættes: Jeg Hlewagastir, Holtes søn, har ladet hornet gøre.

Karl Kersten: *Ein wikingerzeitlicher Grabhügel bei Wedelspang, Kreis Schleswig* (Offa 1940) fortæller om den udgravning af den ene af de to Ve-

delspangshøje, som foretoges i 1938, mens tre artikler: Karl Schlabow: *Textilfunde aus Haithabu*, Roar Skovmand: *Bericht über die Ausgrabung eines Grabhügels innerhalb der Hochburg von Hedeby* og Helmer Salmo: *Bericht über die Ausgrabung des Grabhügels 4 auf der Hochburg von Haithabu* (alle i Offa 1940) behandler forskellige problemer i forbindelse med Hedeby. Af danske forskere har Johs. Brøndsted i: *Dannevirke og Hedeby* (Danmarksposten) givet en kort oversigt over D. og H.s historie med inddragelse af den nyeste forsknings resultater.

En af de bedste kendere af den gamle jernudvinding her i landet, lærer Rasmus Mortensen, har i afhandlingen: *Jysk Jærn* (Jyske Samlinger 5 r. IV, 1940) givet en udførlig redegørelse for alle de forskellige problemer i forbindelse med den danske jernproduktion. Artiklen indeholder en oversigt over og redegørelse for samtlige fund, derimellem ogsaa en del sønderjyske, bl. a. i Møgeltønder, Bedsted og Nr.-Løgum.

Almindelig tidshistorie.

Af mere almindelige behandlinger kan nævnes nogle smaa artikler af Gudmund Schütte: *Nordslesvigs folkelige Stilling* (1941) indeholder en gennemgang af Asmus von der Heides *Nordschleswig-Fibel*, idet der sammen med dennes tekst gengives en efter dansk opfattelse rigtig formulering af de enkelte punkter. Rytmen i Forholdet mellem Dansk og Tysk og Slesvig-Holsteinismens Kurve. *Strejflys over en national-politisk Skæbnes Springflod og Fald* (begge i Sdj. Mdsskr. 1941) rider hovedlinierne op i den historiske udvikling i forholdet mellem de to nationaliteter.

Ingvar Hammarströms artikel: *Fördragen med Holstein 1352—1361* (Svensk Historisk Tidsskrift 1940) behandler et forbund mellem de holstenske grever og de svenske konger Magnus og hans Søn Erik, et forbund som var rettet mod den fælles fjende Valdemar Atterdag. Hermann Kellenbenz har i: *Holstein-Gottorf, eine Domäne Schwedens* (Schriften zur politischen Geschichte und Rassenkunde Schleswig-Holsteins 4, 1940) redegjort for Gottorps udenrigspolitik 1657—1675, (omtalt Sdj. Aarb. 1941 side 251), mens Johs. Pedersen i artiklen: *Fra en »Genforeningsfest« i Tønder 1721* (Dansk teologisk Tidsskrift 1940) har skildret den festlighed paa Tønder slot 12. septbr. 1721, hvorved indlemmelsen af den gottorpske del af Slesvig blev fejret, og hvorunder amtets embedsmænd aflagde troskabsed til

kongen. Det store værk: *Kieler Studenten im Vormärz* (Festgabe der Stadt Kiel zum 275 jährigen Bestehen der Christian-Albrechts-Universität in Kiel, 1940), der er udgivet af *Ludwig Andresen*, indeholder en række bidrag til belysning af de politiske forhold i aarene før 1848. Først og fremmest er det selvfølgelig *Kieler studenternes* deltagelse i det politiske røre og i den tysk-nationale bevægelse, der kastes lys henover; andre af bogens bidrag behandler den mere selskabelige og studentikose side af studenternes færden. I: *Das Grenzland Schleswig und die deutsche Verfassungsbewegung* (*Kieler Blätter* 1940) redegør *John Boyens* for hertugdømmet Slesvigs deltagelse i den almindelige forfatningsbevægelse og for Nordslesvigs medleven i disse aars tyske bestræbelser. Nogen forstaaelse for Nordslesvigs oprindelige og altid bevarede danskhed og dermed for kernen i hele det historiske problem lægges der ikke for dagen. Da der i artiklen loves en udførlig videnskabelig redegørelse for hele spørgsmaalet, vil det være naturligt at vente med en nærmere omtale, til denne foreligger.

De af *Justus von Olshausen* under titlen: *Briefe aus Schleswig-Holsteins schwerster Zeit* (*Zeitschrift* 1940) udgivne breve stammer fra *Bernhard Rathgens* privatarkiv. *Rathgen* (1802—1880) var indtil 1848 ansat i Tyske Kancelli, men stillede sig under oprøret til den provisoriske regerings disposition. Brevene, der stammer fra tiden 1842—1853 og er vekslet mellem *Rathgen* og hans hustru, giver interessante oplysninger om den tysksindede embedsmands indstilling. Indtil 1848 er han loyal, og da oprøret er en kendsgerning, vakler han og holder længe fast ved den af oprørerne hævdede tanke om loyalitet overfor kongehuset.

Om de to slesvigske krige foreligger der en omfattende litteratur. *Th. Bjerre* har i: *Begivenheder omkring Kampen i Eckernförde* (*Tidsskrift for Søværnen* 1940) hævdet, at de der blev dømt som ansvarlige for kampens udfald, først og fremmest kommandør *Garde*, blev dømt af hensyn til den offentlige mening, og at generalkrigsrettens dom var uretfærdig. Hans artikel er paa et enkelt punkt blevet kritiseret af *P. Holck*: *Bemærkninger til »Begivenhederne omkring Kampen i Eckernförde«* (smstds. 1941, hvor ogsaa replik af *Bjerre*). Denne mener, at kaptajn *løjtnant O. J. Marstrand* ikke, som hævdet af *Bjerre*, har antændt ilden paa »Chr. VIII«, men at denne skyldes en gloende kanonkugle. Om begivenhederne ved *Eckernförde* handler ogsaa et par breve, udgivne af *Willers Jessen*: *Zwei Briefe aus der Dänenzeit* (*Jahrbuch der Arbeitsgemeinschaft Schwansen, Amt*

Hütten und Dänischwold 1941), mens E. Kühler i artiklen: Die Beschiessung von Friedrichsstadt (Der S.-H. 1940) har gengivet en samtidig beretning om det tyske bombardement af Frederiksstad, som gik forud for den mislykkede storm. Det vigtigste bidrag til belysning af krigen i 1864 er uden tvivl Otto Scheel: Dannewerk und Düppel auf politischem und strategischem Hintergrund (Schriftenreihe zur Volkstumsarbeit 10, 1940), som giver en rolig og saglig vurdering af de krigerske begivenheder med en smuk anerkendelse af den danske tapperhed i kampen om Dybbøl og en virkelig forstaaelse af den folkelige betydning, som disse kampe har faaet i Danmark. Herman Hagenahs opsats: Das dänische Heer am Dannewerk (General de Meza). Eine Buchbesprechung (Zeitschrift 1940) er en anmeldelse af generalstabens bog om hæren ved Dannevirke 1864. Hagenah gennemgaar dette værk og den ældre litteratur, men tager ikke selvstændig stilling til problemerne. Knud Olrik har udgivet Kaptajn Nørgaards Dagbog fra 1864 (Sdj. Aarb. 1940) og J. Raben: Nogle Dagbog-Optegnelser fra Krigen 1864 (Sdj. Aarb. 1941) som er skrevet af gaardejer Henrik P. Hansen paa Dybbølmark og C. H. Clausen, Broager Mølle. Samme forfatter har i: Veteraner fra 1864 fortæller (Sdj. Mdsskr. 1941) gengivet et par kortere erindringer. J. Carl Christensens udgave af: En menig Soldats Optegnelser fra Krigen 1864 (Fra Ribe Amt 1941) indeholder skildringer af kampene ved Dannevirke, tilbagetoget herfra og kampene paa Dybbøl 14.—19. april 1864. Fra tysk side foreligger et enkelt bidrag: Major von Beerens Heldentod am 18. April 1864 (Heimbl. 1940); von Beeren faldt under stormen paa Dybbøl; et brev fra kaptajn von Falkenstein, der fortæller om hans død, giver bidrag til kampens historie.

En udførlig redegørelse for mindesmærkerne over dem, der faldt i de slesvigske krige, er givet af Hector Boeck i: Danske Mindesmærker og Krigergrave i Sønderjylland fra Krigene 1813, 1848—50 og 1864. (1940). I denne forbindelse kan ogsaa nævnes J. Rabens oversigter over Faldne og døde Nordslesvigere ved 21. Regiment 1864 og Faldne og døde Nordslesvigere ved 10. Infanteri Regiment under Krigen 1864 (Sjd. Mdsskr. 1940) samt den redegørelse for Dybbølfredningen, som J. Raben og M. O. Ræder har givet i artiklen: Dybbøl Banke (Sdj. Mdsskr. 1940).

I artiklen Schleswig-Holstein im Jahre 1851 (Der S.-H. 1941) hævder Herm. Hagenah, at det ikke var det militære nederlag ved Isted men de storpolitiske forhold, som tvang

landsforsamlingen til at beslutte sig til at nedlægge vaabnene. Preussen var under engelsk tryk blevet nødt til at opgive oprørernes sag. Om de politiske forhold i aarene 1863—1864 er der blevet fremlagt et ret udførligt materiale. Aage Friis har udgivet: *Kong Oskar II.'s Breve til Henning Hamilton* (Danske Magazin 7. r. II). Et vigtigt kildestof er Aage Friis og Just Rahbeks udgave af A. F. Krieger, D. G. Monrads og P. Vedels indbyrdes Brevveksling 1846—1888 (Danske Magazin 7. r. III). Den vigtigste del heraf er korrespondancen mellem Krieger og Vedel, der især giver værdifulde oplysninger om Londonkonferencen; publikationen indeholder iøvrigt ogsaa bidrag til belysning af datidens opfattelse af de statsretslige forhold. Paul Mechtler har i: *Die öffentliche Meinung in Österreich zur schleswig-holsteinischen Frage 1863—64* (Zeitschrift 1941) redegjort for de østrigske partiers stilling til det slesvigske spørgsmaal. Der var ingen begejstring i Østrig ved krigsudbruddet. De enkelte partier søgte kun deres egen fordel, og mange andre motiver end de tyske-nationale spillede ind. De konservative holdt fast ved forbindelsen med Preussen, de liberale var modstandere af Bismarck, og Madjarerne sympatiserede med den tyske bevægelse i Slesvig og Holsten, fordi man haabede, at Østrig gennem en deltagelse i kampen kunde komme ud i et uføre, mens Tjekkerne ønskede, at Østrig blev holdt borte fra stortysk politik. Under titlen: *Briefe aus der Befreiung Schleswig-Holsteins* (Zeitschrift 1941) har Justus von Olshausen fortsat udgivelsen af brevene fra Rathgens privatarkiv (se foran). Rathgen var i tiden mellem krigene i Weimar regeringens tjeneste, men opholdt sig fra decbr. 1863 i hertugdømmerne som raadgiver for den saksiske civilkommissær von Könneritz. Brevene giver især oplysning om forbundskommissionens virksomhed og om dannelsen af den hertugelige landsregering, og man faar gennem den et godt indtryk af modsætningerne indenfor hertugdømmernes tyske befolkning. Rathgen er afgjort ingen tilhænger af Preussen, mod hvem der findes mange skarpe udfald, bl. a. udtrykt i verset: *Das Opfer fällt, die Raben steigen nieder*. I Ludwig Friedrichsen: *Lebenserinnerungen* (o. 1941) fortælles om hertugen af Augustenborg 1863—1864, i hvis regering forfatteren var sekretær.

Fra fremmedherredømmets tid foreligger der nogle mindre brevsamlinger. H. F. Petersen har udgivet: *Breve fra Gustav Johannsen til A. Regensburg* (Sdj. Aarb. 1940) og Troels Fink: *To Breve fra H. P. Hanssen til Ludvig Schrøder* (Dansk Udsyn 1941). De sidste, der

staaende stilling overfor mindretallet. Han har hævdet, at de skal betragtes og behandles som naboer, men tager i skarpe udtryk afstand fra ensidig propaganda fra modstanderens side.

Med den 9. april 1940 blev der sat et punktum for en epoke i Sønderjyllands historie. De fleste af de militære begivenheder, der fandt sted den dag, foregik paa sønderjysk jord. Af de forskellige smaaskrifter, der behandler disse, er der især grund til at nævne bogen: 9. April skildret i Breve fra danske Soldater, som er udgivet af Arne Stevns. Der er i denne fremlagt en del værdifuldt kildestof, der belyser selve kamphandlingen og samtidig fortæller om stemningen hos de unge danske mænd, som den dag satte deres liv ind for deres land.

Aandelig kultur:

Om de sønderjydske sprogforhold foreligger en undersøgelse af Jakob Petersen: Det danske Sprogs Stilling i 1830 (Sprogforeningens Aarsberetning 1939—40), hvori det søges fastslaaet, hvorledes de sproglige forhold var i Syd- og Mellemslesvig, da skismaet mellem tysk og dansk begyndte. Det bør ogsaa nævnes, at Chr. Paulsens bekendte værk: Det danske Sprog i Hertugdømmet Slesvig er kommet i ny udgave (Sønderjydske Maanedsskrifts Nytryk 1). Til belysning af de sydslesvigske sprogforhold i den nyeste tid har Paul Selk givet en del nye bidrag i et tillægsbind (Beiträge zur Heimatforschung 4, 1940) til sin store undersøgelse fra 1937. Heri behandles bl. a. de sproglige forhold i Flensborg by, børnesproget i grænseområdet, samt sprogforhold og danske mindretalsskoler. Bogen er ledsaget af kort, der viser, hvorledes børnesproget fordeler sig paa de forskellige sprogformer. Selvom der maaske kan diskuteres om bogens resultater — sprogstatistik er jo et meget vanskeligt emne — saa er der næppe tvivl om, at det danske talesprog, som paavist af Paul Selk, er i tilbagegang syd for grænsen. Selk har behandlet nogle af de samme problemer i artiklen: Ueber die Dynamik des Sprachenwechsels südlich der Versaillergrenze. (Der S.-H. 1940), hvori han paaviser forskellen mellem de voksnes og børnenes sprog. I S.-Løgum talte i 1932 over 50 % af de voksne dansk, mens højtysk var fremherskende hos børnene. Højtysk fortrænger det danske og fortrænges selv af plattysk, og naar sprogekampen er afsluttet, er sproget næsten udelukkende plattysk.

I forbindelse med sproget maa ogsaa nævnes nogle sproghistoriske afhandlinger. Francis P. Magoun har i: Fiefeldor and the Name of the Eider (Namn och Bygd

1940) prøvet at tolke de gamle navne. Han mener bl. a. at Fifel har været Ejderens oprindelige navn. Egi (i Egidor, den plattyske navneform) betyder antagelig frygt; den nordiske form Ægisdyr betyder Ægirs port og er en folkelig etymologi. Højsebjerg Paulsen har i: Sønderjyske Stednavne (Sdj. Aarb. 1940) i meget skarpe udtryk kritiseret den store udgave af Sønderjyske Stednavne, især paa grundlag af materiale fra Ø.-Løgum sogn, mens H. Krogi: Bemærkninger til Sønderjyske Stednavne i Aller Sogn (Sdj. Aarb. 1941) har givet nogle smaa tilføjelser til samme værk. Ogsaa enkelte stednavne behandles i forskellige artikler: J. Langfeldt: Kielseng bei Flensburg (Namn och bygd 1940) paaviser, at dette navn maa være sammensat af eng og det gamle danske personnavn Ketel og i: Drei (Namn och bygd 1941) fremsætter han den hypotese, at betegnelsen drej (bl. a. paa Kegnæs, Holnæs og Ærø) skal forklares ved, at man har kunnet drage skibene over disse landtunger. Ludwig Andresen redegør i: Wolfstrasse — Wulfstrasse — Uldgade in Tondern (Heimbl. 1940) for det gamle gadenavn i Tønder, som han mener er opkaldt efter en person Wulff og intet har med uld at gøre. Broder Grandt har i: Trint (Die Heimat 1940) hævdet, at denne betegnelse for mindre dele af et herred, som bl. a. forekommer i Flensborg amt, ikke betyder en trediedel, men »fraskilt stykke«. Hans forklaring er dog næppe holdbar.

Wilhelm Hahn fortæller i: Schleswig-holsteinische »Volksbücherei« in alter Zeit (Der S.-H. 1941) om en læseforening, som i 1839 blev oprettet i Jels sogn. En værdifuld redegørelse for biblioteksvæsenets udvikling i nyere Tid er givet af Jakob Petersen: Oversigt over Biblioteksvæsenet i Sønderjylland fra 1920—41 (Sdj. Msskr. 1941).

Indenfor kunsthistorien er det først og fremmest arkitekturen, som lægger beslag paa opmærksomheden. Vilhelm Lorenzen har i: De danske Cistercienserklostres Bygningshistorie (De danske Klosters Bygningshistorie 11, 1941, anmeldt i Sdj. Aarb. 1942) behandlet flere af de største sønderjyske klostre; domkirken i Slesvig er bleven genstand for indgaaende behandling af Alfred Stange: Der Schleswiger Dom und seine Wandmalerei (1940, anmeldt i Sdj. Aarb. 1943). Freerk Haye Hamkens hævder i artiklen: Knut der Grosse — Knut der Heilige — Knut Lavard. Zur Datierung des Schleswiger Doms (Die Heimat 1940), at det maa antages, at det er Knud Lavard, som har bygget kirken, mens Willy

Krogmanni: Die Schleswiger Truthähne (1940) behandler den komiske affære med de kalkunske haner, som var malet under et kalkmaleri i domkirken fra ca. 1300, og som man antog for samtidige med dette. Men kalkunerne kom først til Europa efter Amerikas opdagelse. Stor opstandelse, som afløstes af smil, da det blev fastslaaet, at kalkunerne var malet i — 1890. Om enkelte kirkers bygningshistorie foreligger oplysninger i Martin Madsen: Hviding Kirkes Historie (Sdj. Mdsskr. 1940), der ogsaa giver udførlig besked om kirkens inventar, og M. P. Dehn: Die St. Marienkirche in Ukund ihr Glockenturm (Heimbl. 1940). En særlig side af den kirkelige kunst er behandlet af M. Mackeprang: Danmarks middelalderlige Døbefonte (1941), en meget omfattende og indgaaende skildring, som i en almindelig del gennemgaar de forskellige problemer i forbindelse med døbefontene og i en speciel del redegør for de enkelte fonttyper. Døbefonte sydfor Kongeaaen er selvfølgelig ogsaa medtaget; et særligt kapitel behandler de sønderjyske rankefonte. Ludwig Andresen har redegjort for Tønder kirkeorgels historie i artiklen: Die Geschichte der Orgel in der Christkirche in Tondern (Heimbl. 1940).

Af skildringer, der behandler den verdslige arkitektur, foreligger der kun en enkelt: H. Kellenbenz: Die Schicksale des Gottorfer Schlosses in der Zeit der dänisch-gottorfischen Auseinandersetzungen 1658—1720 (Zeitschrift 1941), hvor slottets historie er skildret paa baggrund af de politiske og militære begivenheder.

De sønderjyske billedskærere er biograferet i Chr. Damm: Biografier over slesvigske Billedskærere (1941), mens J. Raben har behandlet nogle alsiske billedskærere og billedhuggere og deres værker i: Barock-Arbeiten heimischer Handwerker in Alsener und Sundewitter Kirchen (Heimbl. 1940) I: Werke eines Flensburger Bildhauers in nordschleswigschen Kirchen (Heimbl. 1940) har samme forfatter fortalt om den kendte Heinrich Ringerincks værker i nordslesvigske kirker. Jørgen Paulsens artikel: Om nogle sønderjyske Sølvarbejder fra Augustenborg Slot (Sdj. Aarb. 1940) redegør for nogle augustenborgske sølvsager, som er erhvervet af Frederiksborg museum. I artiklen: Om nogle danske Kunstnere og deres Billeder fra de slesvigske Krige (Sdj. Mdsskr. 1941) behandler samme forfatter en række af de danske kunstværker, som skildrer mænd eller episoder fra de to slesvigske krige. August Kriegers lille skitse: Der Maler Jes Jes-

sen, Apenrade (Heimbl. 1940) handler om Eckersbergs læremester.

Den sønderjyske litteraturhistorie har ikke mange dyrkere. Nævnes bør dog et par artikler af Aug. F. Schmidt: Det haver saamyeligen regnet (Sdj. Mdsskr. 1941), skildrer baade den fra Svejts stammende folkevise og Johan Ottosens smukke digt. I Forfatteren Hother Tolderlund (Sdj. Aarb. 1941) gennemgaas den del af T.'s forfatterskab, hvor sønderjyske emner eller begivenheder, knyttet til Sønderjylland, optager hovedpladsen.

Om retsvæsnet foreligger der kun faa undersøgelser. Eugen Wohlhaupters: Beiträge zur rechtlichen Volkskunde Schleswig-Holsteins I. (Nordelbingen 1940) behandler gamle retssædvaner, sæd og skik og forskellige ting, som har tilknytning til retsvæsnet, saasom tingsteder, skampæle, byplaner og befæstningsanlæg. Den indeholder mange værdifulde oplysninger, men da Holsten spiller en saa fremtrædende rolle i fremstillingen, tages der altfor lidt hensyn til, at Slesvig var dansk kulturomraade; dette gælder bl. a. redegørelsen for forholdet mellem dansk og tysk retssprog, som er ganske uselvstændig og utilfredsstillende. Die erste studierte Har desvögte im Amt Hadersleben (Die Heimat 1940) af Th. O. Achelis handler især om slægten Holm, hvis medlemmer i fire generationer var herredsfogder i Gram herred. De ældre slægtled var ustuderede, medens slægtens yngste medlem havde studeret jura. Det nævnes, at Hans Nissen Keding (immatrikuleret Kiel og Jena 1685) var den første studerede herredsfoged i Haderslev amt. Johan Hvidtfeldt har i: Forbrydelse og Straf i det 17. aarhundredes Aabenraa (Aabenraa Statsskoles Elevforenings Aarsskrift 1940) skildret visse sider — især de mere uhyggelige — af retsudøvelsen i 1600 tallet, bl. a. hekseforfølgelser og pinligt forhør.

Kirkehistorien har nu som før mange udøvere i Sønderjylland. I: Bidrag til belysning af de kirkelige forhold i Vestslesvig omkring 1650 (Sdj. Aarb. 1941) har Johan Hvidtfeldt redegjort for en del kirkelige problemer, saasom Vestslesvigs administrative forhold, præsternes kaldelse og økonomiske forhold, egnens moralske habitus og kirkernes økonomiske kaar. Barthold Chr. Ægidius og Varnæs Salmebogen er behandlet i to artikler af Thomas Kaufmann og H. Lausten-Thomson (Sdj. Mdsskr. 1941). Det vigtige spørgsmaal om præsternes uddannelse er taget op til drøftelse i to smaa undersøgelser. I Th. O. Achelis: Die Universitätsstudien der

Geistlichkeit des Schleswiger Bistums 1767 (Jomsburg 1940) oplyses det, at af de 198 præster, som i 1740erne var i provstierne Haderslev, Flensborg, Husum-Bredsted, Tønder og Gottorp-Hütten, havde de 49,5 % været i Jena, 29 % i Kiel, 16 % i Halle, 16 % i København og 12 % i Wittenberg. Fra 1767 foreligger der oplysning om 243 slesvigske præster, hvoraf 107 havde frekventeret universitetet i Jena, 71 havde været i København, 45 i Kiel, 42 i Halle, 19 i Rostoch, 17 i Göttingen og 11 i Wittenberg. Gennem en skildring af sine egne læreaar giver H. Wind i: Nord-slesvigske Præsters Uddannelse før Verdenskrigen (Ribe Stifts Aarbog 1940) et indtryk af, hvorledes de sønderjydske præster i udlændighedens sidste periode blev forberedt til præstegerningen. Selve kirkerne, deres bygninger, inventar og jordiske gods er genstand for undersøgelse i Carsten Petersens to artikler: Kirker i Tønder Provsti og Kirker i Aabenraa Provsti (Sdj. Aarb. 1941), mens de gamle præstegaarde behandles i Th. O. Achelis: Alte Pfarrhöfe in Nord-schleswig (Heimbl. 1940). Den ældste nu bevarede præstegaard findes i Ubjerg sogn (bygget 1675), de næstældste paa Als (Svenstrup og Notmark). Fra det 17. aarhundrede er der bevaret 6 præstegaarde, fra det 18. ialt 20. I pastor H. Grønningss skildring af Aabenraa bys kirkelige historie: Alte Nachrichten über die Kirchengemeinde Apenrade (Heimbl. 1940) er fremstillingen, der kun omfatter visse tidsafsnit, samlet om enkelte fremtrædende skikkelser som Georg Hübschmann, Troels Arnkiel og J. A. Rehhoff.

Kieler universitetet har i 1940 fejret sit 275-aarige jubilæum med udsendelsen af et Festschrift zum 275-jährigen Bestehen der Christian-Albrechts-Universität Kiel (1940), hvori Otto Scheel giver en oversigt over universitetets historie, mens Gottfried Ernst Hoffmann skildrer Casper v. Saldern og Detlev Reventlow og deres betydning for universitetet i det 18. aarhundrede. Desuden findes der en del historiske oplysninger om de forskellige fakulteter og Universitetsbiblioteket. Under kapitlet om det medicinske fakultet redegøres der for den ældre udvikling af jordemodervæsenet, mens universitetets rektor, professor Ritterbusch i et afsluttende kapitel giver en oversigt over universitetets udvikling i det sidste tiaar.

Om Slesvigernes universitetsbesøg foreligger der efterhaanden en omfattende litteratur, som næsten udelukkende skyldes Th. O. Achelis. En oversigt herover er givet af Klaus Witt: Neue Forschungen über Universitätsbesuch schleswig-holsteinischer Studenten.

ten in früheren Zeiten (Der S.-H. 1940). I artiklen: Schleswigsche Studenten auf der Universität Strassburg bis zum Verlust der Stadtfreiheit 1621—1685 (Der S.-H. 1940) har Achelis paavist, at et stort antal Slesvigere — især jurister — søgte til Strasborg i disse aar, mens Alb. Schrøder i opsatsen: Studenten aus Apenrade, Hadersleben u. Tondern an der Leipziger Universität (Heimbl. 1940) har meddelt navnene paa de studenter fra skolerne i Aabenraa, Haderslev og Tønder, som har besøgt Leipziger universitetet.

Om latinskolerne i det 16. aarhundrede handler Th. O. Achelis: Die Universität Wittenberg und die Gründung evangelischer Lateinschulen im Herzogthum Schleswig (Der S.-H. 1940). Af de 21 mænd, som i reformationsaarhundredet har haft ansættelse ved slesvigske latinskoler, er 11 sønderjyder, tre af ukendt oprindelse og resten nordtyskere. 11 havde studeret i Wittenberg. Om latinskolen i Haderslev findes der en række forskellige artikler, som næsten alle skyldes Th. O. Achelis. En del mindre: Die Gründung des Haderslebener Johanneums, Magister Johannes Boch, der älteste Rektor des Haderslebener Johanneum, Aus der Geschichte des Haderslebener Johanneums im 18. Jahrhundert og Schüler des Haderslebener Johanneum aus dreieinhalb Jahrhunderten findes i Heimbl. 1940. I den sidste paavises det bl. a., at en del af Haderslevstuderterne senere hen har faaet deres virke nordpaa. I: Briefe von Gregor Wilhelm Nitsch an das Lehrerkollegium des Haderslebener Johanneums (Zeitschrift 1941) udgiver Achelis et par breve, som Nitsch, der var regeringens tilsynsførende med det højere skolevæsen, skrev til lærerkollegiet, og hvori han udtaler sig imod kongens bestemmelse af 1847 om, at skolesproget skulde være dansk. I regulativet af 28. jan. 1848 fastholdtes dog det danske skolesprog. Skolens lukning den 3. marts 1864 efter Tyskernes indmarch i Haderslev behandles af samme forfatter i en rede-gørelse: Die Schliessung der Haderslebener Gelehrten-schule (Zeitschrift 1941). Det var de tysksindede borgere, som forlangte lukningen, og Fr. Lübker, som havde faaet kommissarium til at undersøge skolens forhold, gav dem medhold. Lukningen var dels begrundet med, at der havde fundet overgreb sted mod elever fra tyske hjem, og dels med at undervisningen i saglig henseende var meget daarlig, idet hele hovedvægten blev lagt paa det nationalt-propagandistiske. I forbindelse med denne artikel bør ogsaa læses det klageskrift,

som fire tyske Haderslev borgere den 14. februar 1864 indsendte til Oberst von Cordt, og hvori der fremføres flere eksempler paa paastaaede overgreb mod tyske elever. Det er udgivet af Th. O. Achelis under titlen: *Eine Denkschrift von Haderslebener Bürgern von 14. Februar 1864* (Heimbl. 1940). Af livet paa skolen og dens lærere omkring 1890 har Carsten Petersen givet en morsom og sympatisk skildring: *Da vi gamle gik i Skole* (Haderslev Samfundets Aarsskrift 1940). I Achelis' artikel om Haderslev Kommunitetets Alumner 1598-1713 (Personalhistorisk Tidsskrift 1941) meddeles navnene paa en del af skolens elever, og det undersøges, fra hvilke egne og samfundslag disse er kommet. En kort oversigt over Skolens gamle Stipendier er givet af Olav Christensen (Haderslev Samfundets Aarsskrift 1941).

Vedrørende det almindelige skolevæsen findes der kun forholdsvis faa bidrag. Jakob Petersen har i: *Folkeskolen i Sønderjylland* (Sprogforeningens Aarsberetning 1940—1941) skitseret det sønderjydske skolevæsens udvikling med særligt henblik paa de nationale forhold. Det paavises, at hovedsynspunktet efter 1920 har været at give det tyske mindretal, hvad der tilkom det. Ved hjælp af et omfattende statistisk materiale opgøres styrkeforholdet mellem den danske og tyske skole i aarene 1920—1940. Aage Bondes: *Bidrag til skolevæsnets historie i de 8 sogne* (Vejle Amts Aarbøger 1941) skildrer skolevæsnets i den nordlige del af Tyrstrup herred i første halvdel af det 18. aarhundrede, mens H. Lausten-Thomsen: *I Sommersted skole 20. 12. 1939* (Sdj. Mdskr. 1940) ridser nogle faa hovedlinier i skolens udvikling op. I artiklen: *Winkelschulhalter* (Die Heimat 1941) har Th. O. Achelis givet en del oplysninger om vinkelskoleholdere i Haderslev, hvoraf flere — ligesom ogsaa i de andre nordslesvigske byer — stammede fra Tyskland. Over undervisningen i Aabenraa tyske højere døtreskole i 1870'erne kastes der lidt lys i Anni Ingermanns artikel: *Aus der Apenrader Schulgeschichte* (Heimbl. 1940). Lidt Skolehistorie fra Løgumkloster er fortalt af C. H. Friis (Sdj. Mdsskr. 1940).

Folkloren har især sit tilholdssted i Sdj. Mdsskr., hvor der er aftrykt en række folkeminder af forskellig art. Andreas Lorenzen har her udgivet: *Folkeminder fra Fjorde Sogn og Folkeminder fra Hanved Sogn* (1940 og 1941), mens August F. Schmidt i: *Enderupskovs Aftægt* (1941) sammesteds gengiver fortællingen om, hvorledes gamle aftægtsfolk i Enderupskov blev behandlet, og Th. Kaufmann i:

Kosakvinteren fortæller om den folkelige overlevering vedrørende kosakkernes besøg i hertugdømmet Slesvig 1814 (1941). Samme forfatter har behandlet Sagnet om Junker Viggo fra Varnæs-Vig (1941), og Folkevisen om Povl Uge og Hans Blome er gengivet i en optegnelse af H. P. Hanssen (1941). I Gustav Fr. Meyers redegørelse: *Geburt und Taufe im Volksglauben Schleswig-Holsteins* (Nordelbingen 1940) fortælles om sæd og skik og overtro i forbindelse med fødsel og daab. Kun meget faa af oplysningerne stammer fra Nordslesvig. Ved at belyse et sagns opstaaen har Ludwig Andresen i: *Dürhus-Sagen* (Heimbl. 1940) givet et bidrag til bedømmelse af sagnoverleveringens historiske værdi.

Materiel Kultur.

Om Bondegaardene i Slesvig og Holsten foreligger et stort værk: Gustav Wolf: *Haus und Hof deutscher Bauern in Schleswig-Holstein* (1940), der dog ikke omfatter Nordslesvig. Hovedvægten er saa afgjort lagt paa Holsten og de frisiske omraader. Værket ledsages af et meget værdifuldt billedmateriale. Indenfor landbrugshistorien er det udskiftningen, som er blevet mest indgaaende behandlet. Hovedværket er Troels Fink: *Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770* (1941, anmeldt i Sdj. Aarb. 1941), mens Carsten Petersen i: *Fra Landudskiftningen paa Als* (Sdj. Mdsskr. 1941) og Peter Kragh i: *Die Flur aufteilung in der Gemeinde Eggebek bei Tingleff (1783—1784)* (Heimbl. 1940) har belyst nogle af de lokale udskiftningers forløb. Et bidrag til den nyere landbrugshistorie er givet af Asmus Clausen: *Gamle Mejerier i Aabenraa Amt* (Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeritidende 1940, ogsaa som særtryk). Forud for andelsmejerierne eksisterede der forskellige privatmejerier i Nordslesvig, som har været af betydning for mejeribrugets udvikling. En stor indsats for nordslesvigsk mejeribrug blev gjort af P. V. Jensen, hvem landboforeningerne i 1872 ansatte som en slags mejerikonsulent i landsdelen.

Industrien er meget ringe repræsenteret indenfor litteraturen. Th. O. Achelis har fortalt om *Haderslebener Tabaksfabriken* (Der S.-H. 1941). Den første tobaksspinder i Haderslev forekommer i 1691. I 1778 var tallet steget til 21. Oplysninger om møllevæset i Haderslev amt er givet af C. N. Hanseni: *Windmühlen im Amte Hadersleben og Das Mühlenwesen auf dem Haderslebener Ness und der Insel Aarö* (Heimbl. 1940) I denne forbindelse kan ogsaa nævnes Wilhelm Krügers redegørelse: *Die Mu-*

schelzucht in der Apenrader Förde (Heimbl. 1940). Om haandværket er litteraturen noget mere omfattende. Die Sippe der Nordmark 4 (1940) er et haandværkerhefte med en del bidrag til haandværker-personalhistorien. Gottfried E. Hoffmann fortæller om kilderne til haandværker-aneforsknig, Johs. Hennings giver en oversigt over neder-tyske erhvervsbetegnelser, mens F. A. Fister redegør for lavs-arkivalier fra tiden før 1750 (Nordslesvig ikke medtaget). En ret omfattende afhandling om sønderjysk lavshistorie er ud-givet af Wilhelm Rust: Das Tischlerhandwerk der Stadt Flensburg (Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte 5, 1940), som ogsaa giver en del oplysninger om almindelige lavsforhold i hele hertugdømmet. J. Raben har skrevet om Sønderborg Bager- og Konditorlaug igennem 300 Aar 1641—1941 (Fra Als og Sundeved XVII). Bagerlavet fik skraaen konfirmeret 18. marts 1641 af hertug Johan Christian. Det var et lukket lav paa fire medlemmer.

Om handelen findes et par smaa bidrag. I Th. O. Achelis: Spitzenhändler in Hadersleben (Die Heimat 1940) oplyses det, at den første kniplingshandler fik borgerret i Haderslev 1714; omkring 1800 blev tilstrømningen særlig stor. I artiklen Hopfenführer (Die Heimat 1940) fortæller samme forfatter om humleførerne, som indførte humle til landsdelen og i stedet købte dennes egne produkter. Om sø-farten giver Mads Michelsen nogle oplysninger i: Aabenraa Bys Søfart (Sdj. Mdsskr. 1940), mens August Krieger har givet bidrag til Rømø-skibsfartens historie: Die Seeleute auf der Insel Röm (Heimbl. 1940).

Om Sønderjyllands skattehistorie foreligger et enkelt — ret omfattende bidrag — Emil Waschinskis artikel: Die Landbede des Herzogs Johann Adolf von Holstein Gottorf vom Jahre 1611 (Zeitschrift 1941), der foruden at udrede denne enkelte skats historie ogsaa kaster lys henover den gottorpske skattepolitik i almindelighed og da-tidens sociale og økonomiske historie. Om socialhisto-rien har ingen selvstændige afhandlinger set lyset, men i Ha-rald Jørgensen: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede (1940) gives der enkelte bidrag her-til, bl. a. under omtalen af fattiggaardenes historie.

Befolkningen:

Et værdifuldt materiale til belysning af indvandringens historie er givet i Th. O. Achelis: Bürgerbuch der Stadt Hadersleben bis zum Jahre 1864 I (Schrif-

ten zur Volksforschung Schleswig-Holsteins 4, 1940, anmeldt i Sdj. Aarb. 1941). Samme forfatter har i: *Haderslebener Neubürger während des Dreissigjährigen Krieges* (Der S.-H. 1940) meddelt mere detaljerede oplysninger om de nye borgere i tiden 1630—1648; der indvandrede i disse saa vanskelige aar flere personer fra Tyskland og Holsten end fra Kongeriget, mens forholdet ellers normalt var det omvendte. Om udvandringen fra hertugdømmet til Norge findes nogle smaa bidrag i *Vilhelm la Cours: Mellem Brødre* (Smaaskrifter tilegnede Professor, Dr. phil. Aage Friis, 1940), og *Godfred Hansen* har i: *Norske Foregangsmænd af Sønderjydsk Rod* (Folkung-Bladet 1940) skildret nogle af de store merkantile virksomheder i Norge, som er grundlagt af Sønderjyder, mens *Sv. Waendelin* i: *Udvandrede Sønderjyder i U. S. A.* (Sprogforeningens Almanak 1940) har givet korte biografier af fem Sønderjyder, som efter 1864 gik til Amerika: billedhuggeren *Johs. Gelert*, plantageejer *L. Pedersen*, sekretær *Carl Plow*, oberst i Frelsens hær *Emil Marcussen* og *James Madison*. Jødernes stilling i Sønderjylland er behandlet i nogle artikler: *Fr. Graef: Die Juden in Flensburg*, *Wilhelm Hahn: Judentaufe in Schleswig-Holstein* (begge i *Zeitschrift* 1941) og *Ludwig Andresen: Juden in Tondern* (Heimbl. 1940).

Lokalhistorie.

Langt den overvejende del af den topografiske litteratur er af lokalhistorisk art. Kun i faa tilfælde behandles emner af mere almen karakter. *Thade Petersen* skildrer i: *Fra Kongeaen til Ejderen 1695* (Sdj. Aarb. 1941) søkortdirektør *Jens Sørensen* rejse langs den slesvigske vestkyst. *Ernst Schröder: Nordschleswig. Eine Grenzlandschaft im Bilde* (1941) indeholder et omfattende billedmateriale, i teknisk og kunstnerisk henseende af meget høj kvalitet. I *Gudmund Schütte, N. P. Nielsen* og *Adler Lund: Fra vor Fortid til vor Fremtid* (1941) giver Schütte en alfabetisk ordnet historisk-geografisk topografi over landsdelen med særlig stærk hensyntagen til nationalhistoriske og nationalpolitiske forhold, mens de to øvrige forfatters bidrag er af aktuel karakter.

E. Kühler aftrykker og kommenterer i: *Brandordnung und Feuerversicherung aus dem Jahre 1739 für die Aemter Apenrade und Lügumkloster* (Heimbl. 1940) en brandforordning for Aabenraa og Løgumkloster amter. Til Aabenraa bys historie foreligger en række mindre bidrag: *Th. O. Achelis* fortæller i: *Der alte*

Posthof in Apenrade (Heimbl. 1940) om byens smukkeste gamle hus; et tidsbillede fra 1782 gives i Wilhelm Krüger: Die Einsetzungsfeier für den Apenrader Bürgermeister C. L. Kanutz (Heimbl. 1940). Morten Kamphøener: Fra en bevæget Tid (Sønderjysk Jul 1940) indeholder en skildring af forholdene i Aabenraa 1848 paa grundlag af daværende kommissarisk politimester, senere gehejmeraad dr. Henricis erindringer. 1850ernes Aabenraa er belyst i fru Elmine Schütts Erindringer (Aabenraa Statsskoles Elevforenings Aarsskrift 1941), mens S. H. Byriel: 60 Aars Minder fra Aabenraa (Sdj. Mdsskr. 1940) og artiklen: Vorsteher Krieger erzählt (Heimbl. 1940) giver et indtryk af forholdene i byen i slutningen af det 19. aarh. Andre lokaliteter i amtet er behandlet i: J. C. Rasmussen: De gamle Gangstier i Klipleve Sogn (Sdj. Mdsskr. 1940), Fr. Jessen: Zur Geschichte des Dorfes Lautrup (Heimbl. 1940) og H. P. Jørgensen: Urnehoved (Sdj. Mdsskr. 1940).

M. Refslund Poulsen giver i: En Landsby i Midten af Sønderjylland (Sdj. Aarb. 1940) en levende skildring af Bovlunds historie fra udskiftningen til op imod vor tid. En indgaaende redegørelse for Christiansfelds ældste historie gives i Jens Holdt: Brødrekolonien Christiansfeld indtil Aar 1800 (Sdj. Aarb. 1940). Peter Kragh: Hadersleben, die Stadt der Vorposten (Deutscher Volkskalender 1940) indeholder en kort oversigt over tyskhedens historie i byen. Det hævdes, at der i 1850erne er sket en stærk indvandring til byen nordfra (jfr. dog Th. O. Achelis: Bürgerbuch der Stadt Hadersleben), hvorom det hedder: »Til denne indvandring nordfra kan man føre en stor del af den danskhed i byen tilbage, som traadte frem i sidste halvdel af 19. aarh., og som har været virksom til idag«. Denne paastand, der ofte fremsættes fra tysk side, men aldrig bevises, bliver ikke rigtigere ved at gentages! Jens A. Petersen: Ved det gamle Herredsting (1940) indeholder spredte oplysninger om Tyrstrup herred og herredsting og lidt udpluk af tingbøgerne.

Sønderborg amts historiker er J. Raben. Hans: Fra Dybbøl Sogn (Fra Als og Sundeved XVI, 1940) indeholder afsnit om Sognets oldtidsminder, kirkens historie og inventar, Dybbøl mølle samt om gamle minder og sagn, mens han i: Høruphav - Kajnæs (Sdj. Mdsskr. 1941) skildrer færgefartens historie. Peter Kragh: Sønderburg, die Stadt der Marine (Deutscher Volkskalender 1941) er en parallel til den ovenfor nævnte artikel om Haderslev. Dens tendens illustreres

bedst ved flg. citat: »Byens danske var for en del — omend ikke i saa stort tal som i Haderslev og Aabenraa — indvandret fra kongeriget. At disse rigsdanskere, som ogsaa andetsteds i Nordslesvig, stærkt har fremmet dannelsen af den danske nationalbevidsthed er indlysende«.

Ludwig Andresen har behandlet en vigtig side af Tønder amts historie i: *Bäuerliche und landesherrliche Leistung in der Landgewinnung im Amte Tondern bis 1630* (Westküste 1940). Om kong Frederik V's forsøg med opdyrkningen af heden i amtet handler W. Christiansen: *Kolonisterne i Tønder Amt* (Sdj. Mdsskr. 1941). N. H. Jacobsen: *Jordsand* (Haderslev Samfundets Aarsskrift 1941) beretter om den lille ø i vadehavet, hvis omfang aldrig har været synderlig stort og med tiden er blevet stadig mindre. Tidligere var der et par beboelser paa øen, nu er den fuglereservat. Herfra foregik 1689 udskibningen af danske lejetropper til England. Ludwig Andresen har i: *Der Freigrund in Tondern og Die »Hopfenkarre« in Tondern* (begge Heimbl. 1940) givet et par bidrag til sin fødebys historie. Anmeldelser af Vilh. Marstrand og Cl. Eskildsen af Andresens bog om Tønder har fremkaldt en kritik fra Andresens side: *Zur Frage der Gründung und der älteren Volkstumsverhältnisse Tonderns* (Der S.-H. 1940' hvori bl. a. stavnsspørgsmaalet og nationalitetsproblemet drøftes. Marie Boesen: *Fra V. Vedsted* (Sdj. Mdsskr. 1941) indeholder en udførlig karakteristik af Otto Rosenstand, der 1889—1929 var sognepræst i V. Vedsted og fik stor betydning for egnens folkelige og kirkelige liv, samt smaaatræk om flere af sognets særegne personligheder og en skildring af genforeningsfestlighederne. P. Feddersen-Jensen giver i: *Visby og den grundtvigske Bevægelse paa Vesterregnen* (Sdj. Mdsskr. 1940) korte karakteristikker af nogle af de mennesker, der har været af størst betydning for det grundtvigske liv paa egnen: Sigfred Ley, Vilhelm Hansen og Elise Lindberg, samt meddeler uddrag af Vilh. Hansens breve fra den tid, han var huslærer paa Trøjborg.

Af litteratur vedr. Sydslesvigs topografi kan nævnes en nyudgave af Matthias Boetius: *Decataclysmo Nordstrandico* (Quellen und Forschungen 25, 1940) med oversættelse og anmærkninger, Gertrud Riese: *Märkte und Stadtentwicklung am nordfriesischen Geestrand* (Schriften des geographischen Instituts der Universität Kiel 10, 1940) hvori der redegøres for markedsbyerne Husum, Læk og Bredstedes oprindelse og økonomiske udvikling, samt Hermann Wenzel og Bruno Ketelsen: *Flur, Dorf*

und Haus im Grenzkirchspiel Medelby (Schriften zur Volksforschung Schleswig-Holsteins 5; omtalt Sdj. Aarb. 1941, s. 282 f.).

Slægts- og personalhistorie.

Af den temmelig omfattende litteratur vedr. sønderjysk personalhistorie maa først og fremmest nævnes: Aug. F. Schmidt: Sønderjydsk biografisk Leksikon (Grænsevagtens Bogrække II, 1940—41), der har til formaal at give korte biografier af alle personer — danske, hjemmetyske og tyske — der siden aar 1800 har været med til at præge udviklingen i grænselandet. Kun et par hefter er udkommet. Der findes iøvrigt en række bidrag til belysning af enkelte lokaliteters og samfundsklassers personalhistorie. Th. O. Achelis skildrer i: Gestalten aus der Frühzeit des Bürgervereins in Hadersleben og Heimdeutsche Gestalten (begge Heimbl. 1940) ledende personligheder i Haderslev paa den tid, da nationaliteterne skiltes. Th. O. Achelis: Von Apenrader Scharfrichtern (Heimbl. 1940) fortæller om nogle udøvere af et lidet anset haandværk i det 18. aarh. Bidrag til den sønderjydske lærerstands personalhistorie er givet af Aage Bonde i: De Nustrupdegne (Sdj. Mdsskr. 1940) og af Gunnar Køster i: De tre Degne Peter Petersen i Felsted (Sdj. Mdsskr. 1941). Om færgemændene ved Høruphav op til aar 1800 fortæller Chr. Maibøll i: Høruphav-Kegnæs (Sdj. Mdsskr. 1941). Endelig har Hans Arnold Plöhn udgivet navnelister over sydtyske kolonister paa den jyske hede og i Slesvig (Familie, Sippe, Volk 1940).

En stamtavle over en slægt Christiani, der stammer fra Vedsted, har Th. Hauch-Fausbøll meddelt i: Hofpræst Christianis Slægt (Personalhistorisk Tidsskrift 1941). Udførlige redegørelser for en sønderjysk bondeslægts historie findes i Lorenz Christensen: Die Festersen-Sippe in Hockerup und ihr Stammhof og Hans Festersen: Das Festersen-Geschlecht — ein heimdeutsches Geschlecht (begge Heimbl. 1940). En stamtavle over slægten Henckel, der o. 1720 er indvandret fra Erzgebirge til Haderslev, er udgivet af Aage Henckel under titlen: Stamtavle over Efterkommerne efter Johann Christopher Henckel (1941). Jens Frost: Nogle Oplysninger om Hans Johansen og Hustru Fru Trinekes Slægt (1940) indeholder et omfattende slægtshistorisk materiale fra Aabenraa og Tønder amter. Fra Haderslev amt foreligger Olav Kjems: Kjemsgaards Saga og Slægterne Kjems (1940), hvori der findes en udførlig skil-

dring af Kjemsgaards historie samt stamtavler over de fra gaarden udgaaede slægter med biografier af en række af deres medlemmer. To slægter Lautrup er behandlet i Johan Hvidtfeldt: Præsteslægten Lautrup (Sdj. Mdsskr. 1940) og Die Müllerfamilie Lautrup (Heimbl. 1940) og om en gren af slægten Steenholdt, der o. 1820 kom til Højrup sogn, fortæller Niels Andr. Steenholdt i: Die Steenholdts in der Gemeinde Hoirup-Arnum (Heimbl. 1940).

Enkeltpersoner er biograferet i stort tal: Th. O. Achelis fortæller i: Lorenz und Georg Boethius, zwei Männer aus der Reformationszeit in Nordschleswig (Heimbl. 1940) om de to første lutherske præster i Vilstrup. Annamarie Ahrenkiels artikel: Ein deutscher Nordschleswiger vor 100 Jahren (Heimbl. 1940) handler om Hans Ditlev Bruhn — en broder til den kendte Aabenraa-skibsreder Jørgen Bruhn — og hans slægt. Den meget omtalte hotelværtinde paa Stadt Hamburg i Slesvig under krigene er portrætteret i Aug. F. Schmidt: Madam Esselbach (Sdj. Mdsskr. 1941). Niels Friis: Hofviolon, kgl. Kapelmusikus Lars Friis og hans Slægt (1940) indeholder en udførlig levnedsskildring af Lars Friis, der er født i Taps sogn 1747 og har faaet sin musikeruddannelse i Haderslev, men hvis livsgerning iøvrigt faldt i kongeriget. Bogen bringer ogsaa en stamtavle over hans slægt. Om en i Aabenraaske kredse kendt personlighed fra fremmedherredømmets tid fortæller Ingeborg Thomsen i: Hvem var Hovgaard? (Sdj. Mdsskr. 1940), medens H. Lausten Thomsen i: Skærbækpræsten. Et Blad af Fortyskningens Historie (Sdj. Mdsskr. 1941) giver et kort rids af pastor Chr. Johs. Jacobsens bevægede liv. Carl Langholz: Frøkultivatoren Christian Peter Jacobsen. Hans Slægt, hans Liv og hans Gerning. (Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeritidende 1941) indeholder en levnedsskildring af den i Bjolderup sogn fødte foregangsmand indenfor dansk frøavl samt en redegørelse for hans slægt, der stammer fra Sønderjyllands vest- og midtland samt fra Sundeved. Franz von Jessens store bog om Thomas Balthasar von Jessen: En slesvigsk Statsmand I-III (1930-41) er anmeldt i Sdj. Aarb. 1943. To af landsdelens kendteste mænd mindes i H. Lausten Thomsen: En hundredårsdag. Gustav Johannsen og På A. D. Jørgensens 100 årsdag i Gråsten (Begge Sdj. Aarb. 1940). Gudmund Schütte fortæller om Fru Charitas Lindemann, født Bischoff (Slesvigske Kvinders Julebog 1941), præstedatteren fra Roager (moderen til den fra sine erindringer

kendte fru Charitas Bischoff), der skønt tysk af slægt og opdraget og hjemmehørende i Tyskland i 1920 stemte dansk ud fra en dyb forstaaelse for grænselandets nationale tilhørsforhold. I: Andreas Christopher Lindenhans (Heimbl. 1940) skildrer Th. O. Achelis en Haderslevborger og -digter fra det 19. aarh.s første halvdel. En kort populær skildring af P. Hiort Lorenzen og hans gerning er givet i Kai Edvard Larsen: Han ved blev at tale dansk (1941). Af digterinden Anna eller »hedelærken«, der døde i Tinglev 1884, tegner Carsten Petersen et smukt billede i: Anna Ludvigsen, f. Lauterup (Sdj. Mdsskr. 1940). Jonathan Smith: Julius Nielsen. En sønderjysk Skikkelse (Folkung-Bladet 1941) indeholder en redegørelse for Julius Nielsens alsidige virke som forretningsmand, national- og lokalpolitiker med særlig indgaaende behandling af hans betydningsfulde arbejde som medlem af Haderslev kreds dag 1900—20. Chr. Lodberg: En Vestslesvigers Saga (Sdj. Mdsskr. 1940) fortæller om Niels Nielsen Schack, født i Brøns 1735, som blev jysk godsejer og oprettede et legat for skolelærere, bl. a. i Brøns. En udførlig levnedsskildring af den første sønderjyske frivillige i 1864 er givet i H. T. Physant: Hans Tjellesen Schmidt (Faaborg byhistoriske Arkivs Publikationer 2, 1940). Schmidt var født i Tiset og havde efter at være blevet cand. theol. virket som lærer flere steder, sidst ved bondehøjskolen i Brøns, da han i efteraaret 1863 ud fra en dyb fædrelandskærlighed meldte sig som frivillig. Han blev saaret ved Dybøbl 17. marts og døde i Faaborg 5. april 1864. I Aug. F. Schmidt: Præsten Anders Ørbech (Sdj. Mdsskr. 1940) meddeles en række oplysninger om en af Nordslesvigs ejendommeligste præster.
